

Herbert Schnädelbach

Az ész határai?

A kritikai filozófia egy toposzáról

„Az emberi ész korlátja egy haszontalan szófordulat.” (Hegel)

„Isten létének bizonyítéka az ész határain túlmegegy, ez igaz, de csak ugyanabban az értelemben, mint ahogy a látás, hallás és szaglás túllép az ész határain.” (Feuerbach)

Előadásom címe két különböző értelmezést is megenged. Értsük alatta a megismerés racionalitásbeli korlátait, *valamint* a határait, vagy pedig a racionalitás korlátait és *ezenkívül* a megismerés határait, mintha valójában egy kettős témafelvetésről lenne szó? Jómagam az utóbbi mellett döntök, mert a racionalitás korlátai a megismerés határait is kijelölik, ha funkciójuk nem is merül ki ennyiben; ezzel szemben teljesen racionális meggyőződésekkel találkozhatunk a lehetséges megismerés határán túl is.

A racionalitás és az ész között nem szeretnék különbséget tenni, a racionalitást *inkluzív*e úgy értelmezem, hogy annak fogalma mindent magában foglal, ami az „emberi állatot (*animal-t*)” *animal rationale*-vé teszi – tehát a *rationalitas*. Az ész, értelem és ítélőerő közötti különbség sem játszik a következőkben szerepet, és ezzel Kant értelmezéséhez csatlakozom, aki az észet *tágabb* értelemben mint „egész magasabb megismerőképességünket” határozza meg. A következőkben az észről a *legtágabb* értelemben beszélünk majd, mint a gondolkodás és beszéd képességéről. Az ész tehát a megismerésnek bár szükséges, de semmiképpen nem elégséges feltétele, és ez egy további ok arra, hogy különválassuk a racionalitás korlátait és a megismerés határait (a cselekvő ész tárgyalásától itt eltekintek).

A következőkben három tézist állítok majd fel és indokolok meg:

1. Míg az észnek vannak *határai*, a felismerésnek *nincsenek*, vannak viszont *korlátai*. (Ez kollokviumunk témafelvetésének a megfordítását jelenti.)
2. Az ész határainak ésszerű értelmezése *kritériumok* alapján történik.
3. Ezek a határok *nincsenek* eleve meghúzva, hanem *mi* húzzuk meg őket.

(Bizonyos elvárásokkal ellentétben, mindenekelőtt a Kant és Hegel által meghatározott térben fogok elidőzni; végül egy befejező kitekintést teszek Wittgensteinre.)

I.

Az intuitív szemléletben, úgy látszik, a „korlát” a *szűkebb* fogalom, mivel a korlátok határozzák meg a határokat, de vannak persze korlátok nélküli határok is. A közép-korban még nem ismerték a korlátokkal kijelölt országhatárokat, s a mai Európában újra eltűnőben vannak; itt a határok a *politikai és jogi* hatalom hatótávolságát jelölik – korlátok nélkül is. A szárazföld és a tenger közötti áramlás, vagy az a határvonal, ameddig a zajló jég előretör, a *földrajzi* határok fogalmára hoz példát. Az emberekre vonatkoztatva az életkörülmények Földön tapasztalható határait említhetjük, olyan pontokat, melyekből kiindulva túl forróvá, hideggé, szárazzá vagy oxigénszegénnyé válik a környezet; ezeket *atmoszferikus* határoknak nevezhetjük. Bizonyosan léteznek még további kontextusok, melyekkel kapcsolatban határokról beszélhetünk: én ezt a hármát választottam ki, mert Kant is ezeket alkalmazza az ész határait megvónó programjának metaforáiban. Az „intelligibilis világokba való kalandozások” tilalma az atmoszferikus határokra vonatkozik, melyeken túl a megismerő ész számára elfogy a légzéshez szükséges levegő. A földrajzi aspektust a következő híres passzus tárgyalja:

„Immár nem csupán bejártuk a tiszta értelem egész birodalmát, gondosan szemügyre véve valamennyi részét, hanem föl is mértük ezt a területet és meghatároztuk rajta minden dolog helyét. Ám e térség: sziget, melyet maga a természet zár megváltoztathatatlan határok közé. Az igazság birodalma ez a sziget (csábító név); és hatalmas, háborgó óceán övezi, a látszat tartománya, hol köd gomolyog és gyorsan olvadó jégtáblák, új földek hamis ábrándképét keltik, és folyvást hiú reményekkel ámítják a felfedezésre vágó bolygó hajóst, kalandokba sodorják őt, melyekről soha nem tud lemondani, melyeket azonban végigvinni sem tud soha.” (TÉK 249.)

A határ politikai-jogi metaforáját Kant mindenütt felhasználja, ahol a metafizika és vele együtt a megismerés „forrásainak, terjedelmének, valamint határainak” megvónását összefüggésbe hozza azok követelményeinek jogos mivoltával; ez esetben Kant nem fenomenológus, hanem az ész kritikusa, aki a „határ” fogalmát kritériálisan alkalmazza. A későbbiekben még rámutatunk majd arra, hogy a kritikai filozófia kontextusában ez a kritériális használat minden más alkalmazási mód racionális magját alkotja; előtte azonban célszerű felhívunk a figyelmet a határok és a korlátok közötti különbségekre. Kant hozzáteszi ehhez a Prolegomena „A tiszta ész határainak megvónásáról” című fejezetében: „E megjegyzés kezdetén a határ jelképes kifejezést használtam, hogy megállapíthassam az ész – magának az észnek megfelelő – használatának korlátait.” Kant szerint a határ metaforáját nyilvánvalóan közelebből meg kell határozni, hogy az alkalmas legyen az ész korlátainak „meghatározására”:

„A határok (kiterjedt létezők esetében) mindig olyan teret feltételeznek, amely egy bizonyos meghatározott helyen kívül található és azt magában foglalja; a korlátok nem követelnek meg semmi ilyesmit, hanem pusztán tagadások, amelyek egy mennyiségre vonatkoznak, amennyiben az nem rendelkezik abszolút teljességgel. Eszünk mintegy az önmagukban való dolgok ismeretének terét látja maga körül, még ha meghatározott fogalmakat nem alkothat is róluk, és kénytelen csupán jelenségekre korlátozódni.” (57. § Prol. 131.)

Másutt a következőképpen nyilatkozik: „Minden határban rejlik valami pozitív ... ezzel szemben a korlát pusztá tagadást tartalmaz.” A határnak ezt a pozitív voltát Kant később úgy határozza meg, „mint azt, ami inkább az önmagán belül eső dolgokhoz tartozik, mintsem hogy ahhoz a térhez, mely egy adott fogalmon kívül helyezkedik el.” A korlátok ilyen módon Kantnál a határok speciális esetei, amelyek tereket választanak el, anélkül, hogy pozitív értelmük lenne; de nem betöltött tereket, mint a határok, hiszen a pusztá tagadásokból álló korlátok túloldalán semmi nincsen. Kant felfogása szerint értelmes az a kijelentés, miszerint a határ ahhoz a térhez tartozik, amely azon túl található, a korláton túl viszont az üres tér kezdődik, a vákuum, amihez nem tartozhat semmi. Így szerinte az ész korlátai egyúttal azt a helyet jelölik ki, ahol „betöltött tér” (a tapasztalat tere) érintkezik az üres térrel (a noumenonokkal, amelyekről nem tudhatunk semmit).

A betöltött tér határai valamint a tartalommal bíró és üres tér közötti korlátok a következőt jelentik a megismerés szempontjából:

„Amíg az ész ismeretei egyneműek, megállapítható határaik nem gondolhatók el. A matematikában és a természettudományban az emberi ész ismer ugyan korlátokat, ámde határokat nem; elismeri tehát, hogy található valami rajta kívül, amihez semmiképp nem juthat el, de nem ismeri el, hogy saját belső előrehaladása során bármikor végponthoz érkezhetné el. A matematikában a belátások körének bővítése és új felfedezések lehetősége a végtelenig tart; ugyanez a helyzet a természet új tulajdonságainak valamint új erőknek és törvényeknek a felfedezésével, amit a folyamatosan gyarapodó tapasztalat és annak ész általi egyesítése tesz lehetővé. Mindazonáltal itt a korlátokat sem téveszthetjük szem elől: hiszen a matematika csupán *jelenségekre* vonatkozik, és ami nem lehet az érzéki szemlélet tárgya – mint például a metafizika és a morál fogalmai –, az kívül esik a matematika körén és tudomány ahhoz sohasem vezethet el; igaz, a maga részéről nem is igényli ezt. (57. § *Prol.* 131ff).

Kant szerint tehát egy homogén, az ésszel „azonos fajtájú” és annak „megfelelő” megismerési térben, mint a matematika vagy a természettudományok, a megismerés nem ismer határokat, vannak viszont korlátai (lásd 57. § *Prol.* 131.), melyek a magukban való dolgok és a jelenségek vagy egyszerűbben fogalmazva a pusztán elgondolható és a megismerhető dolgok közötti különbségeket érintik. Kant következő tézise tehát, amit meg szeretné védeni, így hangzik: az észnek *vannak* határai, míg a megismerés határok *nélküli*, persze csak *korlátokon* belül. Ezek a korlátok annak a ténynek a „szimbólumai”, mely szerint az ész, mint a gondolkodás képessége, nem elégséges feltétele a megismerésnek. Az észnek mint megismerőképességnek ez a fajta korlátozása annak a „lehetséges tapasztalatok határain belüli” térre történő korlátozását jelenti, amin túl már a vákuum kezdődik. Úgy érezhetjük magunkat, mint egy gömbön mászó csiga, mely a gömb felszínén mozogva nem ütközik határokbá.

Hegel, úgy tűnik, ismerte a határ és a korlát kanti megkülönböztetését, csak más-hogy rendszerezte azt, mivel Kantnak a korlátokról, mint a Semmit elválasztó vonalakról szóló fejtegetéseit nyilvánvalóan korrigálni akarta. Röviden: Hegel megkísérli a korlátokat különleges fajtájú határként kezelni, úgy, hogy Kant határokról tett kijelentései az ő korlátfogalmára is alkalmazhatóak legyenek. Hegel ismerőinek bizonyára feltűnt, hogy már Kantnál is megtalálhatjuk a „határ” híres argumentumát, melyet a szokásos

leírások előszeretettel Hegelnek tulajdonítanak, és mely szerint a határ meghúzása mindig feltételezi annak túllépését. Kant szerint a határok meghúzása mindig feltételez egy teret, „melyet egy bizonyos meghatározott téren kívül találunk, és melyet az magába foglal:” és hogy ezért mindig csak egy térben húzhatunk határt. A hegelianusok ezt mégis a mai napig egy attraktív érvnek találják, mely az ész határának Kant szerinti meghatározása és meghúzása ellen szól. Hegel valójában a Kant-féle korlátok ellen érvel, amikor kijelenti:

„Először is *nagy* jelentőséget tulajdonítanak a gondolkodás, az ész stb. korlátainak, s azt állítják, *nem lehet* túlmenni a korláton. Ez az állítás arra vall: nem tudják, hogy épp azzal, hogy valamit, mint korlátot határoznak meg, már túl is mennek rajta. Mert egy meghatározottság, határ, csak másával általában, mint *korlátlanjával* ellentétben határozódik meg, mint korlát; egy korlát mása épp a rajta való *túllét*.” (*Logika 108.*)

Hegel tehát Kant saját határ-felfogásával érvel annak korláta ellen, ami persze a határ és a korlát megváltozott viszonyát feltételezi. *A logika tudománya* szerint a határ nem más, mint a valami bizonyossága, „mégpedig az a közvetítő közeg, amin által a valami és a más van is, nincs is.” Ezt az „is-is” megközelítést Hegel úgy fogja fel, mint „a valaminek az a nyugtalansága, hogy határán belül, amelyben immanens, az az ellentmondás, amely már túl van hajtva önmagán”, ebből pedig az következik, hogy „a valami, immanens határával önmagának ellentmondásaként tételezve, amely az túlulálja és túlhajtja önmagán: a véges.” A végesség határa, annak *immanens* hataraként felel meg a korlátnak: „A valaminek saját határa, amelyet így mint egyúttal lényeges negatívumot tételez, nem csak határ, mint olyan, hanem korlát.” A korláttal Hegel szerint a nyugtalanság és az ellentmondás adottá válik a végesben, amiből a Sollen (kellés) következik”. Hegel ezt a következőképpen világítja meg:

„Hogy a határ, amely a valamin általában van, korlát legyen, a valaminek egyszersmind önmagában *túl* kell *mennie* rajta, magánvalósága szerint *reá mint nemlétezőre* kell vonatkoznia. A valami létezése közömbösen nyugszik, mintegy a határa *mellett*. A valami azonban csak úgy megy túl a határán, ha ennek megszüntése, a vele szemben negatív magánvaló-lét. Mivel pedig a határ a *meghatározásban* maga mint korlát van, ezzel a valami *túlmege önmagán*. [...] A véges így mint meghatározásának a határára való vonatkozása határozódott meg; amaz ebben a vonatkozásban *kellés*, emez *korlát*.” (*Logika 106.*)

Bevallom, a korlát és a kellés hegei összekapcsolását *nem* értem. Sem azt nem látom be, hogy mért kell a Valami ellentmondásaként értelmezni, hogy az valami, de nem valami más; és még ha erről is lenne szó, nagyon nehéz lenne belátni, hogy ez miért implikálja a kellést az önmagán túlmutatás dinamikájának értelmében. Ezért itt most megelégszem azzal, hogy a korlátot egyszerű reflektált határként határozom meg; ugyanis ez jelenti a különbséget a dolgok és az ember között: „A kő és a fém nincs túl korlátján, mert számára nem korlát.” (*Logika 108.*) Ezzel szemben viszont elmondható az, hogy „a korlát tudatának végességében rejlik annak meghaladása” és: „[...] mert a tudatos ember tud a korlátról, és ezért az számára tárgy, és túllépi azt.”

Ha összehasonlítjuk Kant és Hegel „határról” és „korlátról” szóló fejtegetéseit, akkor világossá válik, hogy *egyetértenek* a *határt* illetően, de eltér a véleményük a *korláttal* kapcsolatban. Kant az utóbbit mint puszta tagadások helyét érti, ami Hegel szerint értelmetlen, mivel az valójában egy reflektált határ, a Valaminek a határa, amin keresztül a Valami az „ellentmondás” és „kellés” meghatározásai alapján mint a Végeesség alakul ki, s ebből saját értelménél fogva a végtelen felé mutat. A véleménykülönbség oka a hegeli *meghatározott tagadás* formájáról alkotott nézet, melyet Kant és követői nem osztanak. Hegel azt állítja, hogy a Valami A a Valami B másaként, maga is egy Más, mégpedig a B Mása, ami miatt a B saját meghatározásának része; épp ezért minden Valami valójában Valami és Más egysége, ha negatív egység is, és ez az ellentmondás és a kellés alapja. Ez azonban egy szofizma, mint ahogy ezt már Trendelenburg is megmutatta, mert A tagadása nem utal pozitívan egy azonosítható Másra, mint A-ra, hanem egy B-re utal; ez pedig azt jelenti, hogy a Valami kvalitatív határain belül nincsen implicit kapcsolat egy B-vel, amittől az azáltal különbözhetne, hogy az saját meghatározásának része. Ha ezt a felvetést nem akarjuk egyszerű következtetési hibaként félretenni, akkor meg kell magyaráznunk. Ehhez fel kell idéznünk, hogy Hegel hogyan használja a határ és a korlát argumentumát a véges és végtelen problematikájával kapcsolatban. Így ugyanis világossá válik, hogy Hegel egy gondolati kontextusban érvel, melyben a véges (értelménél fogva) a végtelenre utal, a feltételes pedig a feltétlenre. Descartes-hoz hasonlóan leszögezi, hogy csak a végtelen és a feltétlen horizontján vagyunk képesek a végest és a feltételest elgondolni. Amit Descartes Isten eszméje által lát biztosítva, azt Hegel esetében ama meggyőződés helyettesíti, hogy mindig is az abszolútum perspektívájában voltunk, tehát az érzéki bizonyosság önmagában is már abszolút tudást jelent. Ezen a horizonton mozog a hegeli szofizma is: Mivel a *logika tudománya* az Abszolútum definícióját részletesen tartalmazza, a Valami szintjén itt is szó esik az Abszolútum fogalmáról, és meggyőzőnek hangzik az az állítás, hogy a véges mint a végtelenség mása valójában a végtelenséget implikálja, mert a kettő (a véges és a végtelen) együtt alkotnak mindent, vagyis az igazi végtelenséget. Ha ugyanezt az érvet almákra és körtékre alkalmazzuk, csak nevetségessé tesszük magunkat: Az alma nem-körtésége miért nem jelenti az alma saját meghatározását, és miért haladt túl saját magán az alma önmagában mindig is, ha a körtét tekintjük? Csak spekulatív szinten elképzelhetők meghatározott tagadások.

Hegel határról és korlátról szóló szofizmájában, melyet a kanti határ-megvonás ellen felhoz, valójában egy grammatikai tény spekulatív használatáról szól, amely csak akkor engedhető meg, ha az Abszolút perspektíváját feltételezhetjük. Kant mindenestre *nem* pozitívan határozza meg a korláton túl lévő dolgokat; „a végtelenség” és a „feltétlenség” nála nem afirmatív meghatározások, hanem a véges és a feltétlen határainak a tagadás által történő gondolati átlépéseinek eredményei, melyek a meghatározott tagadás formájának hiányában csak a puszta gondolkodás üres terét nyitják meg. Kant szerint sincs az észnek más választása, minthogy kitekintsen a korlátokon, de ott nem láthat semmit. Az ész fogalmának meghatározásai szerinte abból az elkerülhetetlen „logikai ösztönből” erednek, melyek a lehetséges tapasztalatokon való túllépésre irányulnak, de az ész az értelem előtt álló korlátokat nem tudja átlépni. A véges és a végtelen, illetve a feltételes és a feltétlen közötti összefüggés Kantnál puszta gondolati forma – még ha gondolása elkerülhetetlen is –, mely végül a grammatika területén marad, és nem követelhet magának nyelvtől független evidenciát.

Foucault *A dolgok rendje* című művében rámutatott, hogy Kant a modernség episztémájának kezdetén áll, melyben a végesség már nem saját értelménél fogva utal a végesre, mert itt már nem kell pozitívan érteni azt, amit a végtelenség és a feltétlenség vagy az abszolútum jelent, ahhoz hogy megértsük, hogy mi a véges, a feltétlen vagy a kontingens. Mivel itt ennek megértése önmagában elegendő, elhagyható a két terület közötti hegelianus spekulatív szimmetria. A végtelen a véges grammatikai negációja, ami önmagánál fogva megérthető. Így tekinti már Kant is a véges ész perspektíváját a feltételes és feltétlen közötti összefüggés alapjának. „Az ész véges voltáról” beszél, mely külső feltételeknek van alárendelve, melyek a hegeli mintának megfelelően nem minősíthetők át belső feltételekre, és emiatt azt Hegel és követői pusztán csak „értelmesnek” gúnyolják. Kant azt mondja, hogy az ész csak az érzéki tapasztalatok határain belüli megismerőképességet jelenti. Ezek a határok pedig a megismerő ész korlátai, amiken belül a megismerésnek magának nincsenek határai.

A kanti korlát *ratio essendi*-je a különbség a gondolkodás és a megismerés között, mely áthidalhatatlan, ha az észet mint végest, tehát a megismerésben külső feltételekhez igazodónak tekintjük. (Pontosan erre gondol Ludwig Feuerbach is a mottóként idézett mondatában az ész hatáiról.) Hegel újra meg újra hangsúlyozta, hogy a korlát és a kellés (Sollen) a végessel kapcsolatban elkerülhetetlen és elismert (lásd *Logika 110f*), de mégis megkísérelte ennek a korlát szofizmáján keresztül a spekulatív gondolkodás irányába történő túllépését. Persze mindez nem úgy értendő, hogy Hegel ne ismerte volna el a gondolkodás és a megismerés közötti különbséget, csak megpróbálta azokat a „gondolkodó megismerés” (lásd *Enciklopédia*) egy spekulatív koncepciójában feloldani. Nyilvánvaló, hogy ez a magában való dolognak, tehát az ész átléphetetlen végessége intuíciójának a megszüntetését feltételezi. Ha azonban kitarunk ennél a gondolatnál, és ezzel a gondolkodás és megismerés kanti megkülönböztetésénél, akkor kimondhatjuk: az észnek vannak határai és gondolkodva éppen ezért lép túl azokon, de mint megismerőképességnek, az észnek korlátai vannak, mert ezek szükséges, de nem elégséges feltételei a megismerésnek; pontosan ez Kant a magukban való, bár elgondolható, de nem megismerhető dolgokról szóló fejtegetéseinek racionális magja.

II.

Az ész valóban *határok nélküli*? A gondolkodás és a beszéd nem *végtelenek*? Mi felelne meg az észen túl lévő világnak vagy az ész másának? Hegel erről ezt mondja:

„Az ész korlátja egy haszontalan szófordulat. A szubjektum eszének korlátozottsága magától értetődik; de ha a gondolkodásról beszélünk, akkor a végtelenség nem más, mint a magához és nem határához való viszonyulás: tehát az a hely, ahol az ember végtelen, mégpedig a gondolataiban. A végtelenség így persze nagyon absztrakt is lehet, és akkor pedig újra végessé válik; de mindezt figyelmen kívül hagyva a végtelen önmagában marad.” (*Előadások a filozófia történetéről*)

Valójában az észnek mindannyian csak bizonyos mértékig lehetünk birtokában, és ha létezne is olyasvalami, mint egy kollektív emberi ész, akkor az is csak bizonyos határokon belül lehetne értelmes az egymást metsző és kölcsönösen cáfoló individuális

racionalitások miatt. De itt *elvi* határokról van szó. A gondolkodás absztrakt végtelensége Hegel szerint megfelel az absztrakt gondolkodás végtelenségének, ami szerinte „szintén véges”; ezalatt a Kant szerint a megismeréstől különválasztandó tiszta gondolati meghatározások „puszta” elgondolását érti. A konkrét gondolkodás (amit Hegel az absztrakt gondolkodás és a megismerés egységeként határoz meg) ezzel szemben az az igazi „hely, ahol az ember végtelen”, ahol tehát úgy viszonyul magához, mint a gondolkodás Másához. Itt válik világossá, hogy az ész határtalanságának ez a modellje feltételezi a metafizikus racionalizmust, melyet már a sztoa is tanított, és amelyet Hegel az újkori szkepszissel szemben megpróbál megvédeni: szerinte a szubjektív ész a világban sohasem ütközik korlátokba, mert a világ maga számít az objektív ész, a *logos* vagy az Isteni teremtő gondolat valóságának. Hegel számára valaminek az ésszerű megismerése, annak ésszerű *mivoltának* felismerését jelenti, és *ilyen módon minden* megismerhető. Berlini székfoglaló előadásában erről 1818-ban a következőket mondta:

„Az igazság bátorsága, a szellem hatalmába vetett hit a filozófia tanulmányozásának legelső feltétele; az embernek tisztelnie kell önmagát és *méltónak kell tartania magát a legmagasabbhoz*. A szellem nagyságát és hatalmát nem tudja elég nagyra tartani. Az univerzum zártsága *nem rejt magában semmi erőt*, mely a megismerés elszántságának ellen tudna állni; ezért meg kell nyílnia előtte és szeme elé tárni és élvezetté tenni gazdagságát és mélységeit.”

A *szubjektív* ésszel kapcsolatban Hegel ragaszkodik annak végtelenségéhez. Ezt racionalista megtevesztésként szoktuk megmosolyogni, érzékünket, érzelmeinket és akaratunkat sorakoztatva fel ellene. Hegel erre ezt mondta:

„Ha igaz (és bizonyára igaz), hogy az ember a gondolkodás által különbözik az állatoktól, akkor minden emberi azáltal és csak azáltal emberi, hogy azt a gondolkodás mozgatja.” (*Enciklopédia*)

és:

„Minden emberi szemlélésben jelen van a gondolkodás; a gondolkodás ugyanígy általánosan jelen van minden elképzelésben, emlékbën és egyáltalában minden elképzelésben és emlékbën és minden szellemi tevékenységben, minden akarásban és kívánságban stb. Ezek csak a gondolkodás további specifikációját jelentik.” (*Enciklopédia*)

Amikor Hegel előrebocsátja, hogy „a gondolkodás, mint ahogy azt a külső dolgok szubsztanciája jelenti, a szellemisség általános szubsztanciája is”, akkor hajlamosak vagyunk a gondolkodás hegeli inkluzív fogalmát metafizikus racionalizmusának pszichológiai extrapolációjaként kezelni, miközben újra a sztoa és annak állítólagosan intellektualisztikus lélektana jut eszünkbe, mely szerint affektusaink nem mások, mint ítéletek. Hegel ugyanakkor a kérdés megfordíthatóságát is sugallja: Mi teszi a sokrétű pszichikai, tehát érzéki, érzelmi, és voluntatív eseményeket és állapotokat *emberi* eseményekké és állapotokká, ha nem az *animal rationale rationalitas*-ával való érintkezésük, melyet Hegel gondolkodásnak nevez? Nem szükséges osztanunk metafizikus

racionalizmusát ahhoz, hogy meg legyünk győződve róla: az ész legalábbis abban az értelemben végtelen, hogy túlnyúlik saját másán, hogy van fogalma Másikáról – tehát egy objektív valóságról, érzékekről, érzelmeikről és akaratról; ez pedig azt jelenti hogy az ész és Másika közötti differencia az észben lokalizálható, és ez tulajdonképpen a sztoa és Hegel inkluzív észfogalmának racionális magja.

Bár követendőnek tűnik Hegel véleménye ebben a kérdésben, inkluzív észfogalma mindazonáltal pontosításra és kiegészítésre szorul. Javaslatom szerint a filozófiai tradíció által definiált észfogalom újrafogalmazásánál szükség lenne egy szűkebb és egy tágabb racionalitáskonceptió megkülönböztetésére. A *szűkebb* koncepció a racionális és irracionális (ésszel ellenkező) közötti különbségét tárgyalja, míg a *tágabb* az ésszerűtlen ellentétéként azt a feltételt érti, melynek teljesülnie kell, ahhoz, hogy valamit a „racionális-irracionális” normatív különbségtétel szerint ítéljünk meg; és ez tulajdonképpen az érzékek, a cselekvés és a személyek megértésének értelmében vett racionalitás mint *érthetőség*. Csakis emberi lények és azok megnyilatkozásai lehetnek érthetőek, és lehetnek ezáltal racionálisak vagy irracionálisak; kövek és állatok ebben az összefüggésben nem kerülhetnek szóba. Ha Hegel a gondolkodást „a szellem általános szubsztanciájának” nevezi, akkor ezt a racionalitás tágabb fogalmával fordíthatjuk le, megfogalmazva a tézist, miszerint az érthetőség a szellem, mint természet, szubsztanciáját jelenti. (Számomra Hegel „szellem”-fogalma nem jelent mást, mint a „*kultúrát*”). Az ész és az ésszerűtlen úgy viszonyulnak egymáshoz, mint az *érthető* az *érthetetlenhez*, ami az értés számára *hozzáférhetetlen*, és az alapvetően nem érthető nem más, mint a racionalitás korlátja. Ha nem tudjuk Hegelhez hasonlóan képviselni azt a nézetet, hogy a gondolkodást a „külső dolgok szubsztanciája” alkotja – amin a természetet mint az idea másletét érti –, és így az objektív ész metafizikai racionalizmusa nélkül kell elboldogulnunk, akkor az ésszerűtlen képezi azt a határvonalat, amin túl már semmi sem lehet érthető, és amelynél éppúgy megnyílik az értés üres tere, mint Kantnál a magukban való dolgok megismerésének összefüggésében. Schopenhauer, Nietzsche és Freud ráadásul arra tanítottak minket, hogy az érthető és a nem-érthető közötti korlát nem egyszerűen a belső és a külső világ vagy a természet és a kultúra között húzódik, hanem hogy „belső természetünkön” belül is a racionalitás és a megértés korlátaiba ütközhetünk.

Mégis, továbbra is fennáll a kérdés: Korlát-e a kanti vagy hegeli értelmezés szerint az ésszerű és az ésszerűtlen vagy az érthető és nem érthető közötti különbség? Nem igaz tehát, hogy „a végtelen korlátjának tudatában benne annak túllépése?” Hegel ugyanis utal arra, hogy rendelkezünk az ésszerűtlen fogalmával, és hogy legalábbis tisztában vagyunk azzal, hogy mit kell alatta érteni, és ennyiben mégiscsak túlléptük az ésszerű határát; mert hogyan tudnánk máskülönben beszélni róla? Nem volt Kantnál már önmagában is ellentmondásos a magukban való dolgokról beszélni, és ugyanakkor azt állítani róluk, hogy nem lehetséges megismerni őket? Hegel erről azt mondja: „Eszerint csak csodálkozunk szabad azon, hogy újra meg újra azt olvashattuk: nem tudjuk, mi is a magában való dolog; miközben semmi sem könnyebb, mint tudni azt.” (*Enciklopédia*). A magában való dolog fogalmával rendelkezni, persze nem ugyanaz, mint megismerni azt, és ugyanígy nem jelenti annak megértése, amit a nem-érthető alatt értünk, azt, hogy megértettük magát a nem-érthetőt. Ha nem igaz az a kijelentés, hogy valamit csak akkor lehet ésszerűen megismerni, ha azt mint ésszerűt ismerjük meg, akkor az ész Másikjával kapcsolatos ésszerű tudásunk nem egyezik meg annak, mint az ésszerűnek tudásával. A korlát metaforája így nem jelent majd mást,

mint egy *aszimmetriát*: Csak az ésszerű és érthető perspektívájában tudhatunk az ésszerűtlenről és a nem-érthetőről, de az ésszerűtlen és nem-érthető perspektíváját nem alkalmazhatjuk, anélkül, hogy a fejünket vagy eszünket ne veszítsük.

Az, hogy a megértésnek korlátai vannak, nem jelenti azt, hogy ezeken a korlátokon belül határai lennének; Kant szerint, ha az ész határait úgy határozzuk meg, hogy rámutatunk a megismerés korlátaira, akkor éppen a megismerés határtalansága nyílik meg előttünk, és ezért nem következik semmi olyan érv a megértésnek az értelemmel felfogható dolgok világába való bennefoglalásából és a számára egyszerűen szóba sem jövő dolgok kizárásából, mely a megértés határai mellett szólna. És mégis kénytelenek vagyunk megtapasztalni az érthetlenséget. Ezalatt rendszerint azt értjük, hogy bár valami, az érthető kategóriájába tartozik, *hic et nun* mégsem válik ténylegesen érthetővé. Ugyanez érvényes párhuzamosan az ésszerűtlen és az ésszel ellenkező vagy az a-rationális és az irracionális közötti különbségre is: csak a megértésre joggal számító dolgok, tehát amik a dolgok értelmére, cselekvésekre vagy a személyekre irányuló megértés tárgyai, lehetnek érthetőek vagy érthetetlenek, feltéve, hogy az érthetőséget szűkebb értelmében az érthetlenség ellentétéként, ennek *kritériumaként* értjük. Ez azt jelenti, hogy az „érthető-érthetetlen” így értelmezett megkülönböztetése rendszerint a megítélés mércéjévé válik, ha az lesz kérdéses, hogy elviekben mi érthető, és hogy egyáltalán mi válhat egy ilyen megítélés tárgyává. Ezzel kapcsolatban érvényesek Kant határ- és Hegel korlát-érvei: ha a korlát fogalmát nem úgy értenénk, mint az elvileg érthető és érthetetlen közötti nem-kritériális megkülönböztetést, nem nyílna meg előttünk egy tér, melyben az érthető és érthetetlen közötti kritériális határt egyáltalán meghúzhatnánk. Ez a határ természetesen mindig rendelkezésre áll, mert azt csak az érthető világ mezejében tudjuk meghúzni, tehát annak a ténynek a tudatában, hogy kritériumaink horizontján túl még további dolgok vannak, melyekről nem zárhatjuk ki kezdettől fogva, hogy egyszer mi is megértjük azt. Vagyis, ha valamit *mi magunk* nem értünk, az messze nem jelenti azt, hogy az *egyáltalán* nem érthető, mert épp az érthető és érthetetlen közötti *nem-kritériális* határ az alapja annak a lehetőségnek és a biztatásnak, hogy *ne adjuk fel* a megértéssel kapcsolatos fáradozásainkat, és eközben újra meg újra *bíráljuk felül kritériális* határhúzásainkat. Kant a magukban való dolgok és a jelenségek közötti megkülönböztetést, melyet a megismerés korlátjaként fogott fel, néhány ennek ellentmondó értelmezéssel ellentétben, *antiszeptikusan* értette; ez épp a megismerés lehetőségét és az elvi határtalanságát volt hivatott *garantálni*. Ugyanígy, az érthetőt az érthetlentől elválasztó korlát meghatározásának az a funkciója, hogy fellépjen a megértéssel kapcsolatos defetizmus ellen, és körülhatároljon egy mezőt, melyben az érthető és az érthetetlen közötti kritériális megkülönböztetés alkalmazása értelmet nyer, és melyben így valóban az említett különbség megítélésére alkalmas dolgokat találunk. Ez persze nem zárja ki azt, hogy megítélési kritériumaink ebben a térben megváltozhatnak.

Az észnek tehát *mégis* vannak határai? Zárjuk be újra kritériális határok közé a megismerés és megértés korlátai által megnyitott mezőt, melyben elvben korlátlan lehet a megismerés és megértés? E határok nyilván elengedhetetlenek, ha nem akarunk megelégedni az ész mint elvi érthetőség rögzítésének elvi lehetőségénél, hanem *effektív* értésre törekszünk. Kant sem elégszik meg a megértés korlátozott terének kijelölésével, hanem fontos számára az is, hogy meghúzza a határt a *vélt* és *valós* megismerés között, mely az *igazság* és a *tévedés* között húzódik. Ugyanígyen értelemben léteznek Kant szerint a gondolkodás határai is: „[...] azt gondolhatok, amit akarok, ha csak nem

mondok ellent magamnak.” Természetesen ellentmondhatok magamnak, és ez megtörténik újra és újra; az ellentmondás ugyanis nem egyszerűen faktuálisan elképzelhetetlen, hanem az igazság logikai és formális feltételeit sérti, és emiatt tulajdonképpen egy *index falsi*. Elmondhatjuk tehát, hogy csak az tud *ellentmondani* magának, aki *gondolkodik*. A megismerésre vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy csak ott lehetséges *tévedés*, ahol a megismerés is *lehetséges*. Csak a lehetséges, tehát a magukban való dolgok és a jelenségek közötti megkülönböztetés által lehetővé vált megismerés területén van az igazság és a tévedés közötti *különbségnek* alapja, míg ezentúl csak *látszatról* beszélhetünk, ami sem az igazságnak sem a tévedésnek nem felel meg, hanem *illúzió*.

Világossá válhatott eddig tehát, hogy az észnek mint a gondolkodás, megismerés és megértés képességének *vannak* határai, amennyiben ennek a képességnek nemcsak a korlátokon belül lehetséges, hanem az *igazságra és helyességre* vonatkozó használatát is értjük alatta; az ész határaitól szóló fejtegetések itt következőképpen *kritériálisan* értendők. Olyan kritériumokról van szó, melyek az ésszerű és az ésszel ellentétes dolgok közötti különbséget határozzák meg, miközben ez a különbség magának az ésszerűnek mint az elvileg érthető tágabb értelmezésének mezejéhez tartozik. Ezek a kritériumok határozzák meg a helyes észhasználatot az ésszerűtlen megalapozott tagadásán keresztül; nem szükséges tehát a hegeli felvilágosítás arról, hogy határokat csak egy térben húzhatunk, mert ez a tér maga az ész használatának tere. Kant szerint gondolkodásunknál fogva kénytelenek vagyunk az ész helyes használatának határain túllépni, ahhoz, hogy egyáltalán meg tudjunk húzni határokat. A határ ilyen módon történő megvonása az egyetlen lehetősége az észnek arra, hogy megtalálja az utat a *'dogmatizmus'* Szkillájá és a *'szkepticizmus'* Karübdisze – a két véglet – között, melyek ugyanúgy helytelen észhasználatot hirdetnek – és ez a gondolatmenet meg egyezik a kritikai filozófia programjával, mely az egyetlen még nyitva álló út.

III.

A kritikai filozófia kontextusában a határ metaforáját *nem fenomenológiai*, hanem *kritériális* értelemben használjuk; nem tényekről van szó, hanem *megítélési* kérdésekről. Kétséges persze mindeközben, hogy melyik észhasználat *ésszerű* és melyik *nem*, és hogy miképp tudunk ennek utána járni?

Már Kantnál is világos: nincs értelme az ész kritériális határait fenomenologikusan felmutatni; mert úgy járunk, mint Churchill, aki első, kontinens feletti repülése alkalmával feltette azt a kérdést, hogy hol van tulajdonképpen az a sok határ? Az ész határának kritikai megvonásai tehát csak mint maga az ész által megalapozott határvonásokat érthetjük. Már Kant is felismerte, hogy az ész határai nem mások, mint az ész saját maga *behatárolásának* eredményei. Mindemellett megkísérlni ennek a folyamatnak a megismerés eredményeként történő ábrázolását:

„Az érzékek világa pusztá jelenségeket tartalmaz, melyek nem a magukban való dolgok önmaguk, melyek közül az utóbbit (noumena) az ész épp azért kell, hogy elfogadja, mert a tapasztalás tárgyait a pusztá jelenségek előtt ismeri meg. Eszünkben mindkét terület működik, és így felmerül a kérdés: hogyan jár el az ész, amikor az értelmet mindkét hiba tekintetében határok közé szorítja?” (59. § *Prol.* 141.)

Ezt követi a már idézett határral kapcsolatos érve. Mivel az ész túlnyúlik a megismerhetőn és az elgondolhatóan, ezért nyitva áll a tér, melyben megtalálhatjuk a megismerő ész korlátját mint a lehetséges megtapasztalás tartalommal bírő és üres tere közötti határt:

„Maga a határ azonban valami pozitív, amely ugyanúgy tartozik ahhoz, amit magába zár, mint az adott összességen kívül eső térhez, tehát valóban pozitív ismeret, melyre az ész csupán akkor tehet szert, ha egészen e határig terjeszkedik, ám meg sem próbál túllépni rajtra, mert ott úgylis csak üres teret találna maga előtt, amelyben elgondolhatna ugyan dolgokhoz való formákat, ám magukat a dolgokat egyetlen esetben sem. A tapasztalat mezejének eme *behatárolása* valami olyasmiről, ami a tapasztalat előtt egyébként ismeretlen, ám ami mégis olyan ismeretnek tekinthető, amelyet az ész még birtokába vehet, ha erre az álláspontra helyezkedik, tehát sem be nem zárkozik az érzéki világba, sem át nem adja magát a rajongásnak azon kívül, hanem egy határ ismeretéhez illően pusztán arra a viszonyra szorítkozik, amely egymáshoz fűzi azt, ami a határon kívül esik, és azt, ami azon belül található.” (59. § *Prol.* 142.)

Ez az állítólagos „megismerés” semmiképpen nem lehet empirikus, mert „az a tapasztalat, mely minden az érzékelhető világhoz tartozó dolgot tartalmaz, nem korlátozza magát”, és előzménye Kant szerint maga is egy felismerés, melynek lényege az, hogy az értelem „a tapasztalat tárgyaiban puszta jelenségeket ismer fel” (*uo.*), de ez sem mondható empirikus megismerésnek. Honnan eredeztethető akkor ez a következtetés? Kant szerint magából az ésből, mert az elvezet

„[...] a tapasztalat objektív *határáig*, nevezetesen addig a pontig, amelyen az *vonatkozásba* lép valami olyasmivel, ami maga nem tárgy a tapasztalatnak, ámde szükségképpen a tapasztalat valamennyi tárgyának legfőbb alapját alkotja [...] mindezt azonban anélkül, hogy az ész erről a valamiről magában véve tájékoztathatna, s ne kellene arra a vonatkozásra szorítkoznia, amelybe ezzel a valamivel ő maga a lehetséges tapasztalat mezején a teljes és a legfőbb célokra irányuló észhasználat során lép.” (59. § *Prol.* 143.)

A magukban való dolgokról mint a megismerés korlátairól szóló tannak következtetésképpen nincsen fenomenológiai bázisa a tiszta, észen alapuló belátások mezejében, hanem tanulsága csak a „[az ész] lehetséges tapasztalat terében megvalósuló saját, teljes és a legmagasabb célokra irányuló használatára vonatkozik.”

Az ész gondolati és megismerési határainak megvonásai Kantnál is rendelkeznek egy kritériális bázissal, mégpedig az ész „lehetséges tapasztalatok mezejében” megvalósuló „teljes és magasabb célokra irányuló használatának” előzetes fogalmában. Kantnál a magában való dolog, mint a megismerés korlátja, nem feleltethető meg egyszerűen Adorno „*blokk*”-jának; ez annak félreértelmezése lenne. Sokkal inkább épp a magábanvaló dolog és a jelenség *meg nem különböztetéséről* van szó, tehát az ész *korlátlanosságát* állító meggyőződésről, ami fenyegeti a gondolkodást. Kant saját filozófiai tapasztalata szerint, a „szkepticizmus őseredeti szülőtte a metafizikának – pontosabban a metafizika meg nem fegyelmezett dialektikájának”. (*Prol.* 130.) A korlátlan ész antinómiákba bonyolódott, és előidézte a szkepticizmust, mely nem más, mint az

„ész önmaga miatt való kétségbe esése” és védtelensége az empirikusoknak a tudomány tudományosságával kapcsolatban tanúsított szkepticizmusával szemben, ami Kant szerint a tapasztalati tudásunkban levő a priori elemek tagadásából ered; Kant felismerte az igazi veszélyt, amely az ész *határainak feloldásában* rejlik, és megnyitja az utat „fölfelé”, egy intelligibilis és „lefelé”, egy szenzibilis terület felé.

„[...] zavar támadt ebből a tudományban, amely képtelen volt megállapítani, meddig bízhatunk meg az észben, s miért éppen eddig, és nem tovább. E zavart csakis az orvosolhatja, ha szabály szerint és elvekből kiindulva vonjuk meg észhasználatunk határait, hiszen a jövőben is egyedül ez veheti elejét annak, hogy ismét tévedésbe essünk.” (*Prolog.* 130.)

A észhasználat határainak megvonásával kapcsolatos alapelvek azonban az ésszerűségnek nem metafizikai vagy pszichológiai, hanem kritériális elvei, és az irracionális mint az ésszel való ellentétesség kirekesztésére vonatkoznak. Ha Kant terminológiájában saját határmeghúzásait sajátos felismerésként mutatja be, akkor azok csak az ész önfenntartásának határait illető belátásban állhatnak fenn, és ezeket a határokat az észnek magának kell felkutatnia. Az ellentmondás tétele elleni gondolkodásbeli vétséget senki nem tiltja meg, de ez a gondolkodó ész önmegsemmisítéssel fenyegeti. A megismerésből Kant szerint ki kell zárni a szkepticizmust, hogy a megismerő ész ne kételkedjen önmagában. Aki nem fél az ellentmondástól és a szkepticizmustól, az tarthatja az ész továbbra is határtalannak. Kant szerint az ész gondolkodás- és megismerésbeli önkorlátozása az, ami az ész egyáltalán *lehetővé* teszi, és ez csak egy átfogalmazása az ész véges voltával kapcsolatos belátásunknak: eszünk véges volta ennek értelmében nem abban mutatkozik meg, hogy az előre meghúzott határokba ütközik, melyeket nem tudna túllépni, hanem abban, hogy az ész helyes használatát, mely véges lényeknél a priori garantált, *nekünk magunknak kell biztosítanunk*. Ez persze csak magán az észben keresztül lehetséges – az ész kritikáján keresztül, melynek az ész önkritikájaként magának is ésszerűnek kell lennie.

A kritikai filozófia kontextusában ezért az ész *határainak* kétféle olvasata van, az egyik egy *genitivus subjectivusra*, a másik pedig egy *genitivus objectivusra* vezethető vissza; tehát vagy az ész *számára*, vagy az *által* meghatározott határokat jelenthet. E szerint a véges ész kritériális határok közé van zárva, melyeket azonban saját magának kell meghúznia az ésszerű önfenntartáshoz kapcsolódó feltételek fényében, melyeket maga kutat fel és szab meg, ezért ezek mindig is vitatottak voltak és maradnak is. Szeretném ezt Wittgenstein programjával is megvilágítani. A *Tractatus* előszavában a következő áll:

„A könyv egész értelmét a következő szavakban lehet megközelítőleg összefoglalni: amit egyáltalán meg lehet mondani, azt meg lehet mondani világosan; amiről pedig nem lehet beszélni, arról hallgatni kell. A könyv tehát határt kíván szabni a gondolkodásnak, helyesebben: nem a gondolkodásnak, hanem a gondolatok kifejezésének. Mert ahhoz, hogy a gondolkodásnak határt szabjunk, tudnunk kellene gondolni e határ mindkét oldalát (azaz tudnunk kellene gondolni azt, ami nem gondolható).

A határt tehát csak a nyelvben húzhatjuk meg, és ami a határ túloldalán marad, az egyszerűen értelmetlen lesz.” (*Tractatus* 7.)

Mint láthattuk, itt is visszatér Kant és Hegel határ-érvelése, mely szerint határokat csak olyan térben húzhatunk, mely a behatárolandón kívül eső dolgokat is magába foglalja. A gondolkodásnak azonban nincsen rajta kívül eső része, mert az a nem-elgondolható lenne; tehát a határvonásnak nem szabadna elhagyni a gondolkodás területét, és ezért csak a gondolatok nyelvi kifejezésére vonatkozhat. A Wittgenstein-féle határvonás mögött nem a megismeréssel kapcsolatos kritikai szkepszis áll, mint Kant esetében, hanem a fenyegető *értelmi-kritikai* szkepticizmus, amit Kant szavaival az ész saját magában való *hermeneutikai* kétkedéseként foghatunk fel; ez nem más, mint a fenyegető értelmetlenség és a beszéd értelmetlenségének megtapasztalása, melynek problémáját Wittgenstein bocsátotta útjára, amikor a *megértés* kritériális határai után kutatott. Ezeket a korlátoknál vélte aztán megtalálni, tehát aközött, amit *mondani* lehet, és aközött, aminek meg kell *mutatkoznia*, és mindez számára saját képelmélete és a jelentésnek az igazságfeltételek ismeretével való azonosítása alapján egyszer s mindenkorra bizonyossá vált.

Később Wittgenstein bevallja: „Egy kép tartott fogva bennünket.” (115. § *Filozófiai vizsgálódások* 80.) – mégpedig az az elképzelés, mely szerint a gondolkodás határai a nyelvben objektíven léteznek, csak fel kell kutatnunk azokat ahhoz, hogy egy élesen elválasztó értelem-kritériummal rendelkezünk. A „játék” fogalmával kapcsolatban, melynek segítségével Wittgenstein a szavak jelentését a nyelvi használatuk alapján határozza meg, a következőket mondja:

„Mert hogyan is van a játék fogalma behatárolva? Mi az, ami játék még és mi az, ami már nem az? Meg tudod adni a határokat? Nem. Néhány határt húzhatsz, mivel még egyetlen sincs meghúzva. (De ez soha nem zavart még, mikor a játék szót alkalmaztad.)” (68. § *Filozófiai vizsgálódások* 59.)

Fontos, hogy itt nem tudatlanságról van szó, hiszen „azért nem ismerjük a határokat, mert nincsenek meghúzva” (69. § *Filozófiai vizsgálódások* 59.); tudatlanságunk egyáltalán nem vonatkozik tudható dolgokra, de ismerni fogjuk a határokat, amennyiben *mi* húztuk meg őket: „Mint mondtuk, egy bizonyos célra képesek vagyunk határt húzni.”

Wittgenstein eredményét így általánosíthatnánk: mindig vannak bizonyos célok, melyek határok meghúzására kényszerítenek, és itt is kritériális határokról beszélünk, melyek lehetővé teszik, hogy különbséget tegyünk a *célravezető* és a *céllal ellentétes* dolgok között. Míg Kant a megismerés lehetőségéről beszélt a dogmatizmus és a szkepticizmus összefüggéseiben, addig Wittgenstein számára a „cél” mindig a nyelvi megértés biztosítása volt, egy általános, nemcsak a filozófiai beszéddel szemben fennálló értelmetlenségi gyanúval szemben. Ha elfogadjuk, hogy nem lehetséges minden, amikor valamit megismerni vagy magunkat megértetni szeretnénk, az ész önkorlátozását kényszeríti ki, de csak akkor, ha az valóban a megismerés és értés céljait helyezi maga elé. Helyénvaló tehát azt állítani, hogy az észnek abban az értelemben *határtalannak* kell lennie, hogy legalábbis gondolati síkon működni tudjon a meghúzendó határok *mindkét* oldalán, mert csak *ezáltal* tudja saját magát is határok közé kényszeríteni. Az ész határai, melyeket az ész saját maga értelmes célok érdekében húz meg, jelentik a kritikai filozófia metaforikus toposzát egyáltalában véve.

Fordította: Csörge Zoltán

FORRÁSOK

Kant: *A tiszta ész kritikája*. Fordította: Kis János. Budapest: Ictus, 1995. (TÉK)

Kant: Prolegoména minden leendő metafizikához, amely tudományként lép majd fel. Fordította: John Éva és Tengelyi László. Budapest: Atlantisz, 1999. (Prol.)

Hegel: *A logika tudománya*. Fordította: Szemere Samu. Budapest: Akadémiai, 1979. (Logika)

Hegel: *Előadások a filozófia történetéről I. kötet* Fordította: Szemere Samu. Budapest: Akadémiai, 1977. (Filozófiatörténet)

Hegel: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai I. kötet. Logika*. Fordította: Szemere Samu. Budapest: Akadémiai, 1979. (Enciklopédia)

Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés*. Fordította: Márkus György Budapest: Akadémiai, 1963. (Tractatus)

Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. Fordította: Neumer Katalin. Budapest: Atlantisz, 1992. (Filozófiai vizsgálódások)

Oláh Mátyás